

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — «Ողբ Եդեսիոյ»։ Գնմական բնագիր, Բամասիրական դիստոգրաֆիկներ, Ծածկագրութիւններ, Յանկ Զեռագրերի՝ Մանիկ Մըկըրտչեանի։ Երեւան (Եդմիտմի տըպարան), ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ. Մ. Արեգ-եանի ամուսնու Գրականութեան ինստիտուտի, 1973, էջ 160, տպագրակ՝ 2-000, ընտիր քուէք, կոպիի եւ խորագրի գարդակարիչ՝ Կ. Թ. Տիրատուրեան, գինը՝ 97 կոպեկ։

Ներածականը՝ Ներսէս Ծնորհալիի եւ նրա «Ողբ Եդեսիոյ»-ն, բամասիրական գիտութիւնների քննմանով՝ Պօղոս խաչատրեանի (էջ 5-18), քննական բնագիր (էջ 20-138), ծանօթագրութիւններ եւ... (էջ 141-147)։

Եդեսիան, հին անունով Ուռահ, Միջագետքի այս հնապատմական քաղաքը, եղած է ասորական, յունական եւ հայկական մշակութիւնների կենտրոն։ Ըստ աւանդութեան՝ Մեծն Աղեքսանդրի յաջորդներէն Սելեւկոս իշխելով այս քաղաքին, զայն կը բարեկարգէ եւ կը կոչէ իր աղջկանէն մէկուն անունով՝ Եդեսիա։ Առաջին դարուն՝ անկախ կը դառնայ արեւելքի քրիստոնէութեան եպիսկոպոսանիստ ուրբան։ Չորրորդ դարուն՝ շատ մեծ է անոր համբաւը. հոն կը գլխավորուի Մարտիոս Մաշտոց, գրեթե զիւտի խորհուրդով խանդավառ. Եդեսիոյ ուսումնարաններուն մէջ կը զարգանան մեր առաջին թարգմանիչներէն ոմանք, անոր մանրանկարչական դպրոցի չքնդ երանգներէն հմայուած։

Ասորական, պարսիկ, հռոմէական, բիւզանդական, արաբ տիրապետութիւնները հետզհետէ իրարու կը յաջորդեն՝ Եդեսիոյ դահլիշ վրայ։ ԺԱ. դարու վերջերը՝ Թորոս անունով հայ կառավարիչ մը կ'իշխէր քաղաքին, ուր հայ հոծ ու շինարար զանգուած մը կ'ապրէր, մանաւանդ Բագրատունիներու անկումէն ետք։

Խաչակիրները 1098ին կը գրաւեն Եդեսիան, իր սահմանակից կաթոլիկ մը դաւաճանելով, ու հոն կը հաստատեն կոմ-

սութիւն մը, մեծն Կոփրեմոսի եղբոր՝ Պաղտին իշխանի առաջնորդութեամբ։ Յաջորդաբար կը հիմնուի Անտիոքի լատին կոմսութիւնը եւ Երուսաղէմի թաւադարձութիւնը, ուր կ'երթայ դահակալել Պաղտին, մինչ Եդեսիոյ վրայ կ'անցնի իշխել նախ համանուն Պաղտին իշխան (Baudouin de Bourg) եւ ապա ձոսլին Ա. (Joslin de Courtenay), որ խնամի էր մեր Ռուբինեաններուն, կին ունենալով Լեւոն Ա.ի դուստրը։

Այս ժամանակաշրջանին կը ծնէր Շընորհալի (1102), իրաբերդի Մովսէս զղեւարին մէջ. տարիներ ետք՝ ան պիտի դարձնէ իր երէց եղբոր՝ Գրիգորիս Կաթողիկոսի հետ՝ Մովսէս զղեւարը Տըրքաւոսի, Անտիոքի կոմսութեան հողերուն մէջ (1125)։

Եդեսիոյ վրայ յաջորդաբար կ'իշխէ ձոսլին Բ. (1132), որ հօրը քաջութեան ու համբաւին համապատասխան վարք մը չունէր։ Շընորհալի արաբ իշխանութիւնները աչք տնկած էին այս հողերուն վերայ, եւ ամէն ջանք կը թափէին վերագրաւելու։ Պատեհ առիթի մը, Հալէպի և Միջագետքի իշխանի՝ Իմատ-Էմատի-Չէնգի, օգտուելով ձոսլինի մէկ բացակայութենէն, 1144 թուականի ձմեռը, յանկարծակի կ'արշաւէ Եդեսիոյ վրայ, գէպի Տիարպէթի արշաւանք մը կեդրեւէնէն։ Եդեսիոյ ժողովուրդը եւ մնացած զօրքը դիմադրական հզօր պայքար կը մղեն. ձոսլին կը փութայ պաշտպանել իր քաղաքը. հոն է նաեւ Շնորհալիի Ձօրավար եղբոր որդին՝ Ապիրատը, որ քաջաբար կը մասնակցի կռիւներուն։ Դիմադրութիւնը կը քաջալերեն քաղաքին չորս մեծ համայնքներու եպիսկոպոսները (լատին, յոյն, ասորի եւ հայ)։ ամիս մը տեւող ճգնաժամէ ետք՝ կը կործանին հսկայաբերձ պարիսպները, կը գրաւուի Եդեսիան (Շարաթ, 23 Դեկտ. 1144). տեղի կ'ունենայ անխնայ ջարդ, աւեր, հրկիզում։

Ապիրատ կ'ազատի, կը փութայ Մովսէս, իր տեսածներն ու կրածները ցաւով պատմելու իր երկու երէց հօրեղբայրներուն, Գրիգորիս Կաթողիկոսի ու Ներսէսի։ Եդեսիոյ կործանումը ծանր հար-

ուած մըն էր, արդարեւ, ոչ միայն հայ իրականութեան, այլ նաեւ արեւելքի համայն քրիստոնէութեան համար։ Հայոց համար առանձնապէս ծանր էր, եւ Անիի կործանումի համարժէք՝ տխուր երեւոյթ մը։

Ս. Ներսէս Շնորհալի 42 տարեկան էր այդ ժամանակ, իր եկեղեցական ու զբոսական գործունէութեան հասուն տարիքին մէջ. արդէն տասնեւհինգ տարի է Վեր Գրիգորիս Կաթողիկոսի աջակցով, գրած էր «Վիպասանութիւն»ը (որ Հայոց պատմութիւն մը ըլլալէ աւելի՝ Պահլաւունի տոհմին ցեղաբանութիւնն է), հաւանաբար նաեւ այլ տաղեր ու երգեր։ Մեծապէս աղքատ և պարզապէս պատմածներէն, անոր թախանձանքին վրայ՝ Ներսէս կը ձեռնարկէ գրել Ողբ մը, որ գրական հրաշակերտ մըն է՝ իսկապէս, պատշաճ ընդլայնումներով, նկարագրական սքանչելի տողերով ու խորհրդածութիւններով, կրօնական ու հայրենաշունչ խորունկ ապրումներով զեղուն։ Այսպէս, ուրեմն, ծնունդ կ'առնէ Շնորհալիի գերթուածներուն գոհարը, թէեւ բուն դուռն-գործոցը պիտի ըլլայ «Յիսուս Որդիքն»։

«Ողբ Եդեսիոյ» գերթումը, բացի գրական մեծարժէք գործ մը ըլլալէ, պատմական թանկագին վաւերագիր մըն ալ է, թերեւս միակը, միջնադարու պատմութեան մէջ՝ խաչակիրներու շրջանի այս անցքին համար, եւ այդ պատճառով՝ կ'ընկալէ թանկագին։ Ասորի երկու եպիսկոպոսներ ալ, Մար Դիոնիսիոս Բարսաւիբա ու Մար Բարսեղ որդի գրած են Եդեսիոյ գրաւումին առիթով, ըստ վկայութեան Ապուլ-Պարաճի. առաջինը երկու գերթումած նուիրած է, վերջինը՝ երեք. բայց, դժբախտաբար,

բոլորն ալ կորսուած են կամ մնացած անյայտ, ինչպէս կը հաղորդէ հռչակաւոր արեւելագէտ Սէն-Մարթէն¹։

Ասոր համար է որ Միոյ, խաչակիրներու պատմութեան նուիրած իր քաղաքական գրքերուն մէջ, քաղաքական բերկար հատուած մը մէջբերած է, Փրանսերէն արձակ թարգմանութեամբ՝ Շահան Ջրպետի, ուր օտկայն պատմագէտի մտահոգութիւններէ տարուած՝ թերագնահատած է անոր գրական արժէքը²։

Աւելի ուշ, հռչակաւորն էր Տիւօրիէ, նոյնպէս խաչակիրներու պատմութեան նուիրած հսկայ հատորներուն մէջ, Փրանսերէն ոտանաւորի վերածելով Շընորհալիի այս Ողբին շուրջ առաջին կէսը (ութոսեան 1358 տող), հիացումով կը յայտարարէ. «Il faut reconnaître aussi qu'il est plein d'animation dans les récits des combats, pathétique lorsqu'il fait gémir Edesse sur la catastrophe qui la livra aux infidèles, rempli de grâce et de fraîcheur, en nous peignant les beautés et les charmes de cette terre fertile et embaumée dont Edesse fut la métropole et l'ornement, la vie simple et primitive des populations de l'Orient chrétien»³.

Արդարեւ, «Ողբ Եդեսիոյ» գերթումը ծով է որ Շնորհալի քանաստեղծը պաշտօնապէս մուտք կը գործէ մեր գրականութեան անդամատանէն ներս. հոմերական տաղի սիրահար, յանգի ու կշռոյթի այս մեծ վարպետը, ներդաշնակութեան ու երգի այս հոյակապ քնարահարը, ոչ միայն իսկոյն կը գրաւէ դադաթ մը, այլ մեր գրականութիւնն ինքնին կը բարձրացնէ նոր դադաթներու, գրական հո-

1. J. ST. MARTIN, Notice sur Nersès Klaïetsi, auteur du poème élégiaque sur la prise d'Edesse (dans Elégie sur la prise d'Edesse, publiée par le Dr. J. Zohrab. Paris, 1828, pg. 6). Տե՛ս նաեւ աստ ծանօթ. 3։
2. MICHAUD, Bibliothèque des Croisades, Troisième Partie.... Chroniques Grecques, Turques et Arméniennes. Paris, 1829, pg. 499-504.
3. ED. DULAURIER, Recueil des Historiens des Croisades, Documents arméniens, Tome Premier, Paris, 1869, pg. 223-268, յատկապէս էջ 224, ծանօթ. 3։

ընդունելու ընդարձակումով, ոճի ու ձևի նոր ըմբռնումներով, արտայայտության ղեկավարելու երանգավորումներով: Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ պահուած «Ողբ Եղեւսիոյ» երկին 55 ձեռագիրները (45ը միայն ամբողջական), Սուրբ Ղազարի 20ի հասնող օրինակները, Վիեննայի Մխիթարեաններու 12 օրինակները, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի 10 օրինակները ցոյց կու տան թէ ինչքան ժողովրդականութիւն վայելող գերթում մըն է եղած Եղեւսիոյ Ողբը:

Զարմանալի երեւոյթ է, սակայն, որ այս բոլորին մէջ՝ սակաւաթիւ են հին օրինակները, այսինքն՝ անոնք որ կը կանխեն 1600ական թուականները: Երեւան հազիւ չորս հատ ունի, Վենետիկ՝ երեք, Վիեննա ու Երուսաղէմ՝ ամենեւին: Բոլորին մէջ ստուար թիւ մը կը կազմեն 1800ի ընդօրինակութիւնները (22 հատ են միայն Երեւանիները): Ասոր ալ պատճառն այն է որ գերթումին տպագրութիւնը ուշացած է, դժբախտաբար: Մատթաի հրատարակութիւնը անդրանիկն է (1810, հրտ. Սարգիս Մատուր Աղափախանց). փարզին՝ հրատարակիչներուն կողմէ իբր առաջին տպագրութիւն կը ներկայացուի (1827, հրտ. Յովհաննէս Վրդ. Զահարայան). յաջորդաբար կը տպագրուի Թիֆլիս (1829, հրտ. Յ. Շահան Զրպետեանց). հուսիս կաթա (1832, տպ. Մարդասիրական ձեմարանի):

Ամէնքն ալ ունին բնագրական տարբերակներու նշումներ ու ծանօթագրութիւններ. լաւագոյնը կը թուի փարզինը, Ասիական Ընկերութեան հովանաւորութեամբ լոյս տեսած, Սուրբ Ղազարի կարգ մը ձեռագիրներու օգտագործումով, Սէն-Մարթէնի Ֆրանսերէն ներածականով: Ահա նաեւ թէ ինչո՞ւ 1830ի վենետիկեան «Բանք չափաւ» հատորէն բացակայ է Ողբը:

1869ին, Տիւրքիէի պատմական շարքերուն մէջ, ինչպէս ըսինք, լոյս տեսած է Ողբէն մաս մը, հայերէն քննական բնագրով ու Ֆրանսերէն հաւատարիմ զբաղան թարգմանութեամբ հան-

դերմ: Չեմ դիտեր, սակայն, թէ արդեօք կարելի՞ է ասիկա հինգերորդ տըպագրութիւն նկատել, թէեւ ունի նոր գտնուած ձեռագիրներու տարբերակներու ցուցմունքներ:

1968ին, Գրիգոր Յակոբեան, Երեւանի մէջ կը հրատարակէ Ծնորհալիի քանի մը երկերը պարունակող հատորիկ մը, ուր կայ նաեւ Ողբը (էջ 43-104), առաջնորդ ունենալով Թիֆլիսի տպագրութիւնը, առանց քննական հանգամանքի:

Ծնորհալիի մահուան 800ամեակի առիթով՝ մեծապէս շնորհաւորելի աշխատանք մը կատարած է Մանիկ Միլլերտչեան, վերհրատարակելով «Ողբ Եղեւսիոյ» գերթումը. խորապէս դնահատելի ձեռնարկ՝ շատ տեսակէտներէ:

Բազմաթիւ ձեռագիրները՝ նախ դասաւորուած են ութը ընտանիքներու, շատ ողջմտօրէն դուրս թողուած են մօտ 40 օրինակներ, ուղղակի քննութեան ենթարկելով 15 գլխաւորները եւ երեք տըպագիրները, իբր առաջնորդ ունենալով թիւ 4207 ձեռագիրը (Ա), ընդօրինակուած 1284ին, Ատանայի մէջ:

Հրատարակիչը օրինակելի աշխատանք տարած է բնագրի վերակազմութեան, առանց ստիկօրէն որդեգրելու Ա օրինակին թերի տարբերը, մանաւանդ թէ ճիշդ է խնայած զանոնք ուղղելու՝ կառած ձեռագրական հարուստ եւ հաստատ հիմերու վրայ:

Ներկայ հրատարակութեան մէջ, գերթումը կը ներկայանայ 16րդ դարի 1046 տողերէ: Արդարեւ բախտաւոր եղած է Ծնորհալիի սոյն երկը, որ սկիզբէն ի վեր 16րդ դարի հաշիւով տողակալուած է, երկրորդ ութեակը փոքրատառ սկսելով՝ նոր տողի մը մէջ, կամ նոյնիսկ զիջ մը ներսէն, ինչպէս շատ գովելիօրէն՝ Երեւանի այս տպագրութեան մէջ: Զարմանալի է թէ ինչո՞ւ շատեր զայն ութտեսան նկատած են, հինէն ի վեր, նոյնիսկ Գր. Յակոբեան:

Կը համարինք թէ Ծնորհալիի համար ասիկա ըլլայ Հոմերական տաղաչափութիւնը, եւ ոչ թէ ութտեսայ շարուածը, որով դժբախտաբար լոյս տեսած են նաեւ «Յիսուս Որդի» եւ այլ շատ մը

գերթումները: Ընդհանրապէս առաջին ութեակի յանգը (ներքնայանգ) կը նոյնանայ 16րդ դարի տողակերպի յանգին հետ. ասկէ կու տայ ութտեսանի տպաւորութիւնը. բայց կան յաճախակի շեղումներ, ուր առաջին ութեակի յանգը մերթ տարբեր ձայնավերջ կ'ունենայ. եւ ասիկա կու դայ հաստատել 16րդ դարի տողի դրութիւնը:

Ահա օրինակ մը «Յիսուս Որդի»-ի այն մասէն՝ ուր իմ յանգը տիրող է (1830 տպ. էջ 18, 19).

Որ յօրինակ քեզ ըմտնեցեր
գՄիլիքիսեղի քանամացիմ.

Ձի ըմդ առաջ քո յարուցեալ
երկիր պագից քեզ ի գետիմ:

Տիւրքիէի թարգմանութեան մէջ ալ, ինչպէս եւ Գրիգոր Յակոբեանի հրատարակութեան մէջ, Ողբը ութավանկ տողերու բաժնուած է, ինչ որ բոլորովին սխալ է:

Վերջերս, Յիսուսեան Հ. Սահակ Գէլիշեանի աշխատանքներով լոյս տեսած Ֆրանսերէն գեղեցիկ թարգմանութեան մէջ, «Յիսուս Որդի»-ն կը ներկայանայ ութավանկ քանակներու վերածումով. կը խորհրդէ թէ գոնէ ձեռի տեսակէտով՝ հեռացում մը կայ Ծնորհալիի բնագրէն:

Նկատմամբ տողերուն, Զարբանալեան «1053 տուն գերթում» կը գրէ Ողբին համար⁴. ուրիշներ 1053 ութտեսան քանատող տուններ կը հաշուեն⁵:

Երեւանի տպագրութիւնը կու դայ վերջը դնել այս տատամսումներուն ալ, ներկայացնելով 16րդ դարի 1046 տող. թէեւ կարգ մը ձեռագիրներ շուրջ յիսուն

տող աւելի ալ ունին, սակայն քննական բնագիրը կանգ չ'առնէ 1046ի վրայ:

Մանիկ Միլլերտչեան մեծ խնամքով պատրաստած է քննական համեմատութիւնները: Ողջմիտ սկզբունքներու ցուցակի մը հետեւելով (էջ 147-148), յաջողած է գերծ թողուլ ձեռագրական տարբերակներու ստորիջեան երկար. թուաբանութիւններ՝ աւելորդ խճողումներէ ու բարդութիւններէ: Տողատակի դրութեան մէջ, յստակութեան համար, թերեւս լաւագոյն էր մէն մի տարբերակ դատել իրարմէ՝ ուղղահայեաց գծիկով մը կամ վերջակէտով: Չուսպ, բայց ճշգրիտ 65 ծանօթագրութիւններ կու դան լուսաբանել բնագիրը, յատկապէս Սուրբգրային կամ պատմական անձնանուններու եւ տեղանուններու նկատմամբ: Աստուածաշունչի հմուտ անձ մը կրնար տակաւին բազմաթիւ անցքեր մասնանշել՝ Սաղմոսներէն ու Երեմիայի Ողբերէն գլխաւորաբար, որոնք առատօրէն օգտագործուած են բնագրին՝ մէջ:

Երեւանի հրատարակութեան իբր յառաջարան, բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Պողոս խաչատրեան կու տայ շուրջ 14 էջոց գրութիւն մը, որ պարզապէս ամփոփոյթ մը կը թուի Ասիական ու մանաւանդ Մանիկ Արեղեանի⁷ ընդարձակ տեսութիւններուն:

Կը խորհինք թէ սոյն երկին պատմական ու դրական մեծ արժէքը հարկ էր երկար ու անդրադոյն խորացումով ներկայացնել: Օրինակ. հրատարակութեան մէջ Ողբը բաժնուած է 14 մասերու. խօսք մը չկայ թէ ինչո՞ւ այդ բաժանումները. չի բաւեր հետեւած ըլլալ Զահարայանի հրատարակութեան տեղին էր գրական վերլուծումով մանրամասնելու հեղինակին յղացումը եւ զայն ընդլայ-

4. Հ. Գր. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ, Պատմութիւն Հայ Հիմ Դպրութեան (ԴժԳ դար), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1932 (Դ. տպ.), էջ 637-9:
5. Հ. Կ. Գիլիքիսեղի, Պատմութիւն Հայ Դրակամութեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1944, էջ 275:
6. Հ. ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, Ծնորհալի եւ Պարագայ իւր, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1873, էջ 199-215:
7. ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՆԵԱՆ, Հայոց հիմ գրակամութեան պատմութիւն, Գիրք երկրորդ, Պէյրութ, 1959 (Բ. տպ.), էջ 102-120:

նեղու պարագաները եւ արուեստը: Յետոյ ամենեւին ակնարկ չկայ եւրոպական շրջանակներում մէջ Ողբի մասին անցեալին յայտնուած տեսութիւններու, թարգմանութիւններու: Այսպէս, Տաշեանի Զեռագրաց Յուցակի ցանկերէն ու Ղազիկեանի Մատենադիտութենէն դիտենք թէ Փրանսերէնէն զատ՝ նաեւ գերմանական շրջանակներում մէջ ալ ծանօթ էր այս երկը՝ անցեալ դարում: Ոչ մէկ ակնարկ անոնց մասին: Բացակայ են նաեւ Ողբի մասին մատենադիտական ցանկեր: Ուսումնասիրութեան գեղեցիկ մարզ մը կրնար ըլլալ նաեւ Ողբին քննութիւնը՝ լեզուական տեսակէտով, որու մասին չկայ որեւէ ակնարկ: Տանք քանի մը օրինակներ:

Գրաբար քերթուածի մը մէջ բոլորովին նորօրինակ է տեսնել յաճախութիւնը աշխարհաբար եր յօշակակերտ ածանցին. ազգեր, քաղեր, գետեր, գնդեր, դասեր, օրեր, ծառեր, քուրքեր, բիւրեր, յարդեր, խրճեր, երգեր (էջ 112-119). կամ գերբայներ՝ ինչպէս հեռացած, բաժանած, գուարնացած, ժողոված, ցնծացած, մերկացած, պատառած, կարած, փռամկած, մկարած, պայծառացած, գարդարած (էջ 131-133). շատ այժմէական է ձեռնարկը հոլովածեւ (տող 675, էջ 97). նշանակելի է (կուպր) կպեր ձեւը. (տող 867, էջ 118):

Տպագրութիւնը զովելիօրէն անթերի է. իբր չնչին վրիպակներ կ'ուզենք անդրադարձնել հետեւեալները.

յորդայն (տող 789, էջ 110), ուղղէ՛

յորդայն (ուղղական՝ որդ, եւ ոչ թէ որդի).

աստամոր (տող 631, էջ 92), ուղղէ՛ աստամօր (հմտ. ամդամօր, տող 633, էջ 114).

Ծափս ծափի հարկամէին (տող 609, էջ 89). կարծեմ թէ սրբագրելի է ծափ զծափի հարկամէին, որդեգրելով BзЕК Թ-ի տարբերակը, որ դրաբարի ուղղի ձեւն է, եւ մնացած է տողատակի մէջ: Խարայէլին (տող 666, 687, 750, 816, եւն...) ուղղելի է ըստ դրաբարի հաստատուն օրէնքին, ԺԲ դարու, Խարայելին (եչ-ով).

յուծ մարմնակամ (տող 785, էջ 109), ուղղելի է յոյծ (ոյծ բառէն):

Նկատած Շնորհալիի ժամանակէն հասած ալ ձեռագիրներում սովորութիւնը՝ աւ գրելու (փոխանակ օ գրին), լաւագոյն չէ՞ր արդեօք հնագոյն ձեւին դործածութիւնը՝ քննական բնագրին մէջ:

Անշուշտ այս մանրամասնութիւնները ամենեւին չեն նսեմացներ խղճմտօրէն կատարուած հիմնական մեծ աշխատանքը, որ խկապէս պատուարեր է թէ՛ Ս. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետին, թէ՛ շնորհալի հրատարակչին, եւ թէ՛ Երեւանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մանուկ Արեղեանի անուան Գրականութեան Հաստատութեան:

Մեր ջերմ շնորհաւորանքին հետ՝ անկեղծ մաղթանքը, այսպիսի հրատարակութիւններով հետզհետէ աւելի ծանօթացնելու մեր հին գրականութեան անբաւ դանձերը:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆՔ

ԱԴՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ. — Հայաստանի Պատմութիւն: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 230:

ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ ՄԱԿԻՉ ՎԱՀԱՆԻ. — Արհաւիրքից վերածնունդ: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 582:

ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ ՀԵՆՐԻԿ ՄԻՍԱԿԻ. — Որոշիչ — Որոշեալի կապակցութիւնը գրաբարում: Երեւան, հրտ. Պետական Համալսարանի, 1972, էջ 151:

ԲԱԲԱՆԱՆ ՎԱՐԴԳԵՍ ԿԱՊԺ. — Համանունադ: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 107:

ԲԱՍՍԵՂԵԱՆ ԿԱՐՈՑ. — Աստ հանգչի... Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1972, էջ 139:

ԲԻՈՑԵԱՆ ՎԱՐԴ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ. — Երկրագործական մշակոյթը Հայաստանում: Երեւան, հրտ. ՀՍՍՀ ԳԱ, 1972, էջ 511:

ԲՐՈՒՏԵԱՆ ԳԵՐԳԱՐ ԱՐԵԼԻ. — Փելիսոփալայութիւն եւ լեզու: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 539:

ԳԱԼԱՅ ՄԱՐԿ ԼԱԶԱՐԵՒԻՉ. — Անտեսանելի արգելքների միջով: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 155:

ԳԵՂԱՄ ՍԱՐԵԱՆ. — Մտերիմ էջեր: Կաղմ. Յովնան Գէորգէն: Երեւան, հրտ. ՀԿԿ Կենտկոմի, 1972, էջ 205:

ԳԵՐԳԵԱՆ ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ ԻՍԱՀԱԿԻ. — Ժան Մելիքի մատերիալիզմը: Երեւան, հրտ. Պետական Համալսարանի, 1972, էջ 244:

ԳՈՒԳՈՒՇՎԻԼԻ Պ. Վ. — Սովետական վրաստան: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 203:

ԳՈՒԼԴԵՆԲԵՐԳ Լ. Մ. — Իմպուլսիային տեխնիկայի հիմունքներ: Երեւան, հրտ. «Լոյս», 1972, էջ 495:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՎ ՀՐԱՆՏ ԼԵՒՈՆԻ. — Տեխնիկա եւ սոցիոլոգիա: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 394:

ԶԱՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (Խճագիր). — Տարիներ եւ ներկայացումներ: Յօդուածներ Գ. Մնդուկեանի անուան թատրոնի ներկայացումների մասին: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 615:

ԹԱՇԵԱՆ ԲԵՆԻԿ. — Դեգերումներ Տիրոջ այգիին մէջ: Անթիլոս, 1972, էջ 200:

ԹՈԹՎԵՆՑ ՎԱՀԱՆ. — Կապոյտ ծաղիկներ: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 355:

ԹՈՒՄԱՃԱՆ ՄԻՀՐԱՆ. — Հայրենի երգ ու բան: Երեւան, հրտ. ՀՍՍՀ ԳԱ, 1972, էջ 252:

ԻԳԻԹԵԱՆ ՀԵՆՐԻԿ ՍՈՒՐԻՆԻ. — Երուանդ Քոչար (ալլոմ): Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 90:

ԻՍԱԵԱՆ ԹՈՐԳՈՄ ՍԱՐԳԻՍԻ. — Գիտական Աթիլիզմի հիմունքներ: Երեւան, հրտ. Երեւանի Պետական Համալսարանի, 1972, էջ 512:

ԼԵՆԻՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԻՅԻԻՉ. — Սոցիալիստական օրինակութեան մասին: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 727:

ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ ՀԱՄՈՑ ՆԻԿՈՂՈՍԻ. — Հայ եւ Ռուս ժողովրդների զինակցութիւնը առկապան բանակի կառավարան արշաւանքում: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 53:

ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ ՍՐԱԳԻՈՆ ՍԵՂԱԿԻ. — Բանջարաբուծութիւն: Երեւան, հրտ. «Լոյս», 1972, էջ 324:

ԽԱԶԻԿԵԱՆ Ա. Վ. — Եւ ՀԱՆՎԵՐԴԵԱՆ Լ. Հ. — Թումանյան — 100ամեայ յարելիական տարեգրութիւն: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 635:

ԽԱԶԻԿԵԱՆ Ա. Վ. — Սովետական Հայաստանի 50 տարին: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 299:

ԽԱԶԻԿԵԱՆ Յ. — Էսթետիկայի հարցեր: Երեւան, հրտ. «Հայաստան», 1972, էջ 218:

ԽԱՆԵՆՑ ԳԱԼՈՒՍ. — Հրաշալի զօրութիւն: Թեհրան, տպ. Մոդերն, 1972, էջ 111: